

Б. ЖҮСІПОВ

ЭПИК ЖЫРШЫНЫҢ ЖЫР ОРЫНДАУ СӘТІ*(Бекбосын Қайрақбаев шығармашылығы негізінде)*

Ілгеріде өткен жыршылардың көбінің дауыстары жазылмаған. Бұған кезінде көптеген эпостарымыздың мәтіні жыршы даусының қосарынсыз жалаң жазып алынуы себеп болды. Соның салдарынан жырды орындау процесі кезінде тыңдаушының араласуымен ғана болатын, былайғы жұрттың көзіне көріне бермейтін жырдың ішкі қасиеттерін бақылау мүмкіндігінен айрылды. Жыршының соңында таспаға таңбаланған жанды жәдігер қалмаған жерде қалған әңгіменің арқауы бос.

Бекбосын орындаған махамсаздар қазіргі, соңғы буын жыршылар айтып жүрген терме әуендерінен өзгеше. Бұл жетпісінші жылдары Арал аймағы жыршылық үрдісінде махамсаздардың дәстүрлі жалғастығы үзіліп, Әбілхан Маханов мектебі түлектері арқылы жаңа сипат, өзге реңкте қайта қалыптасқандығы туралы ілкі пікірімізді жандандыра түсетін айғақ [1]. Өкініштісі, таспадағы Бекбосын жыршы репертуары белгілі бір жүйелілікпен емес, қалай болса солай үзік-үзік жазылғандығы. Ол ескі жыршылардың жол-жоралғысымен өзінің білетін сөз қорын топ алдында хабарлап, алқаға салып отырады екен. Көне жыршылардың да сөзге шешендеріне қоса, әңгіме айтуға өте сарандары болады. Бекбосын алғашқы топтың өкіліне жататын жүйрік болып шықты. Сөз саптауы салмақты, айтқан әңгімесі мірдің оғындай өткір, артық-ауыс, бөлек-салақ жатқан ешнәрсе жоқ.

Дыбыс таспасының басына: *«1976 жылы Де-меубаевтың тойына Бекбосын Қайрақбаевтың тойбастар сөзі»* деген жыршының өз даусымен айтқан хабарлама сөзі жазылыпты [2]. Өкінішке қарай *«Жақсылар құлағың сал мына сөзге»* деп бастап топқа түсерде айтқан тойбастар термесі аяқ-талмай қалған. Шамасы жазып отырған адам техниканың тілін білмегендіктен абайсыз үзіп тастаған сияқты. Ол содан соң *«Сөйле деп бердің сауал халық маған»* деген сөзбен бастап, оның аяқ жағына Қарасақал Ерімбеттің *«Қырық кеп»* деген толғауын қосып айтады [3]. Бұл шығарма да аяқталмай қалған. Жыршы сөзін сабақтай түсіп *«Жаппарберді жыраудың әні»* деген сазбен *«Қыздар-ай, бір ішкендей айран бар ма?»* деген шығарманы құбылта шырқайды. Бұған жалғап орындаған шығармасының да бас-аяғы жоқ. Бұдан тек Нәрікбай деген байддың көп жылқысы туралы толғаудың нобайын танимыз. Соған қарағанда бұл «Шора батыр» туралы

жырдың үзіндісі немесе «Қарасай-Қази» жыры болса керек. Жыршы осы жерде сөзге араласып: *«Нәрікбайдың тоқсан нарға саба артып тойға бара жатқанында алдынан Қазан мырзаның шығып айтқаны»* деген жыр эпизодын махамға қосып айта бастаған. Одан әрі жыршының: *«Нәрікбай сөйлеп жатыр»* деген хабарламасы ғана жазылған. Әрі қарай таспада әңгіменің жалғасы жоқ. Жыршы ұмытқан немесе ол шығарманы айтқысы келмеген тәрізді.

Бұл ахуалға қатысты бірнеше байлам айтуға болады. Біріншіден, танды күнге ұластырып ұзақ жырлайтын кез келген айтқыш жыршы «әу» деп топқа түскенде тамағы қызып, шекесі тершігенше ашыла қоймайды. Ұзақ айтатындар бірте-бірте, бара-бара қалыпқа түсіп, жолға төселе бермек. Оның жадындағы жыр-термелер де бірден ойына оралмай, ұмытыла беретіні сол. Мұндай жағдайда ол бір шығарманың басын, келесісінің ортасын, енді бірінің аяғынан шолып, аттап-аттап өте бермек. Сөз жоқ бұл жағдай жыршының дегбірін қашырып, көңіл-күйін бұзып, берісі сөзден шатасуына, әрісі жолдан шығып, дауысын қарлықтырып алуына да әкеліп соғатын кездер болады. Мұндай психологиялық толқу сәті жыршы үшін өте маңызды. Жыр айтқан сәтінде адам онсыз да күнделікті «кәдуілгі» қалыптан өзгеше эйфориялық күйде болады. Оның үстіне қан қысымы күшейіп, орындаушы біртүрлі науқасты, бей-жай жағдайда болады. Жыршы санасындағы түрлі ассоциациялар күресі, түрлі шатысулар кезеңі осы кезде күшейеді. Әуелі бір сөзден шатысқан жыршы айтып отырған әнінен де жаңылысады. Таспадағы түсініксіз, үзік-үзік жайттер осындай ахуалдан хабар берсе керек. Екіншіден, кез келген орындаушы шаршы топта еркін шырқағанымен алдына жазу техникасын қойған кезде аузына сөз түспей қиналады. Тіпті, өмірінде бірінші рет жыр айтып отырғандай күйге түсетіндер де бар. Демек, жыршының дауысын таңбалайтын жазу құралдарының пайдасынан гөрі зияны шаш етекпен. Бұл жыршыны ашық түрде жазуға үзілді-кесілді болмайды деген ойға саяды. Бекбосын жыршының кібіртіктеп, ілгері басқан қадамының кері тартып, ашыла алмай, дегбіріннің қашуын осындай жайттермен түсіндіруге болатын сияқты.

Бекбосын жыршы халық алдындағы хабарлама

сөзін жалғап: «Енді Нұрмағамбет ақынның *Сартай мен Жанқожа батырларды жырға қосқан сөзін айтамыз*» – дей келіп, ақын Нұрмағамбет Қосжанұлының «Сартай батыр» дастанының кіріспесін жырлайды. Содан соң жырдағы қазақтың қабырғалы үш биінің Күлтөбенің басында кездесіп, кеңес құратын эпизод айтылады. Жыршы уақиғаны өрбіте келе, кейбір майда эпизодтарды айналып өтіп, дастанның негізгі мазмұнына түседі. Бұл жырда да адам және жер-су атауларында, жекелеген сөз тіркестері мен тұтас блоктар мен жыр ұйкастарында айырмашылықтар бары байқалады [4]. Осыдан-ақ, Бекбосын жыршының әуелде ұстазынан немесе бір көрген айтқыш адамнан бір тыңдап, жаттап алған мәтінін өзгеріссіз айтатын жаттама орындаушы емес, отырған ортасының ыңғайына қарай, өмір тәжірибесі мен жас ерекшелігіне байланысты әуелде меңгерген шығармасын құбылттып, әрлеп, алқалы топтың ыңғайына қарай алып-қысқартып отыратын қасиеті бар импровизатор жыршы екендігі байқалды. Неге екені белгісіз, Бекбосын әлгі бастап айтқан «Сартай» жырын аяқтамай тастайды. Немесе бұл жыршының тыңдаушыға жасаған құлаққағыс әдісі болса керек. Адам аяғы басылып, түн пердесі түріле келе тыңдаушылар арасынан әлгі жырды айт деп қолқа салушылар үшін алдын ала мұндай астыртын бағдарламаның болуы әбден заңды. Кейбір жыршылардың мұндай мәселесінің үдесінен топқа түскенде өз репертуарын жырмен баяндап, репертуарын топқа салып: «Осыны айтсам бола ма?» деген сияқты дәстүрлі айла-тәсілмен де шығатындары болған. Бұл қатарда эпостық жырларды көп айтқан және әлгіндей үрдісті тұтынған айтқыш жыршылардан Марабай, Мергенбай, Жамбыл, Нұрпейіс, Нұрсейіт, Жалғасбай, Рахмет, Әлібек, Наурызбек есімдерін атауға болады [5]. Бірақ бұл қатып-семіп қалған заңдылық немесе солай етуге тиіс дейтін балталаса бұзылмайтын қағида емес. Жыршының әрбір топқа түсуі бір-біріне ұқсамайтын жаңа шығарманың тұсаукесер рәсімі тәрізді. Ол актер ретінде бір сомдаған бейнесін екінші рет қайталауға хақысы жоқ. Жыршы бұл мәселелерді тыңдаушы топтың ырқына қарай әрдайым толықтырып, жаңа әдіс-тәсілдермен үстеп, өзгерте шешіп отырады.

Кәнігі айтқыштарға тән «жыршының ащы айқайы» Бекбосында да бар екен. Қабырғалы эпостарда «жыршы айқайы» тәрізді «батырдың айқайы» деп аталатын әйгілі мотив бар [6]. Бұл екеуінің арасында ұқсастықтық қана емес, ортақ байланыс барында күмән жоқ. Жыршы бір сәт киқулап, өзін-өзі камшылай бастайды. Бұл әдіс тыңдаушысын шар-

шатпауға, ұзақ жыр айтқанда мүлгітіп, ұйқыға жол беріп алмауға немесе олардың артық сөзге араласып кетпеуіне, назарын үнемі жырлап отырған өзінен ауытқытпай ұстап отыру үшін жасалатын амал сияқты. Бекбосын әңгімесін сабақтап отырып Шораяқтың Омарының «Шайхыға жазған хаты» мен «Асан Жақа-йым Сары жыраудың әнін» айтты. Содан соң: «Төртқара Жәнет жыраудың той бастайтын әні» деп Нұртуғанның «Ұзатылған қызға айтқан той-бастарын», оның аяғына жалғап ақынның «Ша-йырларға» деп аталатын толғауын орындады. Шайырдың біз тілге тиек еткен алғашқы шығармасы бұрын жарық көрмеген жырларының қатарында есептеледі. Соған қарағанда Бекбосын Нұртуған Кенжеғұлдың бұдан да басқа көптеген өлеңдерін білген сияқты. Өкініштісі, оның қанша жыр білгенін біз енді еш уақытта да дөп басып айтып бере алмаймыз. Себебі, барша жыршылар шығармашылығы сияқты Бекбосын Қайрақбаевтың да репертуары толық таспаланбақ түгілі, әуелі жөнді тізімделмеген де.

Бекбосын әңгімесін сабақтай отырып әйгілі «Қарасай-Қазы» жырының бір саласына түсті. Бұл Нұртуған шайыр жырлаған нұсқа екендігі анықталды [7]. Жыршы негізгі әуеннен шыға тартып, сонда да болса жағымды құбылып, қыза келе махамдағы бұрынғы өрнектерді қайталамай, тыннан тербеп әдемі иірім жасап отырады. Оның жырлау машығына тән шеберліктің бір үлгісі екі махамның аражігінде тұрып құбылтуы. Әрине, жыршы жырлап отырған сәттегі махамдағы осы өзгерістерді ертеңіне сұрасаң, не болмаса сол қалпында айтып беруін өтінсең ешқандай жыршының дәл сол қалпында қайталай алмасы анық. Бұл бүгінгі фольклортану ғылымындағы жыршы бір жаттаған мәтінін немесе үйренген әуен-сазын сол қалпында қайталап айтып беруші деген шалағай байламға түбірімен қарсы. Бірақ ол әлгі өрнекті енді екінші қайтара айтпайды деген сөз емес. Әрине, ол үшін арада белгілі бір уақыттың өтуі керек, дәл сол күн, сол сәттегідей көңіл күйдің болуы шарт. Әлгі өрнек жыршының санасында жатып әбден пісіп, жетіліп, құбылып, әшекейленіп, қырланып барынша кемел тарта бермек. Жыршының дауысын үнемі қадағалап жазып алып отырудың ұтымды тұсы осындай тың импровизацияларды уақытылы және нақты таңбалап отыруға, сол арқылы махамды тың өрнектермен байытуға, жалпы жыршының жырлау процесіндегі жанды импровизация айшықтарын анықтауға, сөйтіп олардың белгілі бір заңдылықтарын ашып көрсетуге мүмкіндіктер алатынымызда. Жыршылық өнер үнемі қозғалыста тұратын жанды құбылыс дейтініміз сол. Бұл арада өсу мен қоса сему туралы айтудан

да айбынбаған жөн. Біздің көптеген зерттеушілеріміз кезінде түрлі кешенді фольклорлық экспедициялар құрамында ел аралап, жыршыларды жазып алғанда олардың отының басына барып, тосыннан келіп жыр айтқызып, жазып алғандықтары белгілі. Осыдан-ақ өзіңіз үшін қорытынды шығара беруіңізге болады. Жыршы үшін өзінің отының басында отырып жыр айтудан өзге қасірет болмасы анық. Өйткені, жыр әрленіп, әшекейленіп айтылуы үшін міндетті түрде тыңдаушы топтың болуы шарт. Ендеше, топқа түскенде, онда да қыза келе, жырға түн ортасы ауа риясыз ерік беретін ақпа-төкпе жыршылардан «жазып алдық» деп жүргеніміз теңіздің жанындағы тамшыға тең мардымсыз дүние екені айтпаса да түсінікті.

Бекбосын «Қарасай-Қази» жырын бастамас бұрын шер тарқатқандай, домбырасын құбылта ойнап алып, сосынғы кезекте ғана қысса жырлайтын ұзақ-сонар мақамның қайырмасының бір қайырымын тартып жұрт назарын өзіне аудара бастайды. Содан соң тыңдаушыларға қаратып: «*Бұл, өздеріңе белгілі Едігенің тұқымы*» – деп, сөзінің биіксіміне кәдуілгі сияқты қарапа-йым сөзбен кіріседі. Бірақ, бұл отырған тыңдаушылардың ішінде Едігенің қай дәуірдің батыры, қандай батыр, кім үшін, қашан және кіммен соғысқанын да білмейтін адамдардың болуы әбден мүмкін ғой. Ендеше жыршы өз сөзінің әуелгі әуенін неге «Өздеріңе белгілі Едігенің тұқымы» деп бастап отыр? Мұнда гәп бар!

Орындаушы өзін биік санап, тыңдаушылардың шала сауаттылығын беттеріне шыжғырып басып отыратын жыр кештері де аз болмаған. Ондай кезде тыңдаушылардың меселі түсіп, дегбірі қашып, шақырылған қонақ, сойылған қонағасы, жайылған дастархан, үй егесінің құр-меті үшін ғана амалсыз отыратын кездер көп кездескен. Мұндай әбестік бұрын да жол алған, әсіресе, соңғы заманауи жыршылар арасында жиі көруге болатын оғаш әдет. Орындаушының бағы тыңдаушысымен ғана жанбақ. Бұл жыршы мен тыңдаушының арасындағы жазылмаған заң. Олай болса сауатты, сыпайы орындаушылар тыңдаушысының жалынан сипап, самал желдей әңгі-месімен желпіп, бірде солардың ығына жығылып, бірде оларды өзінің ыркы мен еркіне көндіріп, жыр айтылған ұзақ таңда итжығыспен отыратын болған. 1976 жылы, Арал топырағында «Қарасай-Қази» жыры жырланып жатқан мына тойда Бекбосын жыршы жырды осындай ұтымды әдіспен бастағанын аңғарамыз. Содан соң: «*Орақ, Мамай Мұсадан туған. Мамайда бала жоқ, Орақта Қарасай, Қази*» – деп, хан әулетінің тарихын шежірелеп тарқата келіп, Орақтың антқа ұшырау

уақиғасын баяндайды. Тыңдаушысын баурай түсіп, Қарасайдың анасынан ақыл сұрайтын, жауға мінетін жүйрік ат кімде бар деп сауал салатын жерін баяндап, жырлап кетеді.

Бекбосын айтып отырған шығарманың ішінде кез келген адамды арқаландырып, жалын күдірейтетін: «*Кешегі анау күндерде, Біз Мәскеуде билік құрғанбыз*» деген көшпелінің тақымын толтыратын толағай сөздер бар. Кеңес өкіметінің білекті билігі әңгір таяқ ойнатып тұрған заманда ескі жырларды жырлаушы көп жыршының өнері цензура сүзгісінен өтпей қалғаны белгілі. Әрине, әлгіндей астам дөңайбат, батырлық доқтан кейін ондай сөз иелерінің Кеңес өкіметінен құрмет көре алмасы айтпаса да белгілі еді. Ноғайлы циклына жататын, Қырымның қырық батыры хақындағы ұстазы Нұртуған ақын жазған жырларды жаттап, ел арасына насихаттағаны үшін ғана ақынның шәкірті, әрі жиен жамағаты Жәмет Сайымұлының бақандай жиырма бес жылға сотталып кете барғаны белгілі. Нұртуғанға жол көрсетіп, кеңес бергеніне бола сексенге келіп отырған ұстазы Рахметұлы Сұлтан қарттың, жыр айтып, ескілікті насихаттады деген жаламен Кәрібоз Әбсибетұлы мен Нұрмағамбет Қосжановтардың отыз жетінші жылдың құрбаны болғаны Арал жұртының күні кешегідей есінде.

Жәмет жырау мен Бекбосын Қайрақбаевтың заманы екі басқа еді. Бірі қазақтың аттан түспеген, ақберен қылышы қолында ойнап, ер көңіл, арыстан жүрегімен айға шапқан он тоғызыншы ғасырдың аяғы мен жиырмамыншы ғасырдың алғашқы жартысындағы далалық дархан мәдениетіне қызмет етті. Екіншісі болса жиырмамыншы ғасырдың қылышынан қан тамған Кеңес саясатының қызыл туының астында бұғып «шықпа жаным, шықпа» деп өлместің күнін кешті. Жәмет жыраудың заманы халықтың әлі де болса ескі мұраға ынтық, сол жырлардағы әрбір кейіпкер бейнесін бес саусағындай болмаса да білетін, Алтын Орданың туы көкке шаншылып, айы оңынан туған бостан заманды ұмыта қоймаған жұрттың ерекше аңсарлы кезі болатын. Ал, Бекбосындар жырлап жүрген кезде жырдың идеялық тұғырының әбден әлсіреген, кісілік келбет қалыптастырғыш қасиетінің адам танымастай төмендеген, тек жекелеген құмар тыңдаушылардың ғана байтақ әлемнің көркемдік кесте деп аталатын шағын аумағына шұқшия назар аударып, содан ғана рухани-эстетикалық таяныш табумен шектеле бастаған кезі болатын. Бір сөзбен айтқанда, Бекбосын және ол сияқты заманы өткен жыршылар қоғамға Жәмет жыраулар сияқты аса қауіп төндіре қойған жоқ. Өйткені, бұл кез қазақ жұртының айтқанға

көніп, айдауға жүріп тұрған жуас қоңырға айналған шағы. Міне, қасіретті де болса, жиырмасыншы ғасырдың жетпісінші жылдарындағы қазақ жыршыларының тұрмысының сиқы мен өнерлерінің бәсі осылай болатын.

Алматы, 1994.

ӘДЕБИЕТ

1. *Маханов Ә.* Аралым, айдын шалқарым. Алматы, 2006.
2. Қайрақбаев Б. дауысы жазылған үнтаспа. С.Жұ-ба-товтың жеке мұрағаты.
3. *Қарасақал Ерімбет.* Ұлағат сөзім ұрпаққа. Алматы, 1995.
4. *Қосжанов Н.* Сартай батыр. Алматы, 1996.
5. *Нұрмағамбетова О.* Қазақ эпосын айтушы жыршы-жыраулар. Фольклор шындығы. Алматы, 1990.
6. *Липец Р.С.* Образы батыра и его коня. М., 1984.
7. *Нұртуған Кенжегүлді.* Кәнекей, тілім, сөйлеші.